

ESSZÉ TOMAŽ ŠALAMUN KÖLTÉSNETÉRŐL

DENIS PONIŽ

I have nothing to say and I am saying it and that
is poetry

(Johan Gage)

A költészet nyelve a teljesség nyelve.

(J. M. Lotman)

Szívesen írnék verset úgy, mint Michael, aki a mű
során találkozik a valószínűtlen szavakkal.

(Tomaž Šalamun)

I.

Tomaž Šalamun költészetéről oly módon írni és gondolkodni, hogy legjelentősebb költeményeinek és köteteinek lexikális tömörségű strukturális analízisét nyújtjuk, cseppet sem könnyű vállalkozás. Ennek természetesen több oka is van. Némelyikük talán az első pillantásra érthetetlennek és teljesen indokolatlannak tűnik, mégis felsorakoztatjuk őket mint azoknak a célravezető eljárásoknak egyik lehetőségét, amelyek módot jainké, és egyike a legjelentősebb lázadásoknak a jelenkori szlovén költészetében már egy évtizede, első kötetének (*Poker*, 1966) megjelenése óta napjainké, és egyike a legjelentősebb lázadásoknak a jelenkori szlovén költészetben. A Tomaž Šalamun poéziséről való gondolkodást megnehezítő, egyúttal a legjelentősebb körülmény kétségtelenül e költészet életerejé, a költő vitalitása, amely olykor már-már eléri az alkotói csúcst, de sohasem fordul az elcsúszás, a meddőség és a végkimondás felé, nem meredek mozdulatlanágba és zártkörűségbe, nem fenyegeti a kiapadás veszélye. Tomaž Šalamun költészetében még alakulófélben levő költészet, még nem mondta ki az utolsó szót az önmegismerésről. A második körülmény Šalamun terjedelmes költői opusa. Úgyszólván lehetetlen számba venni a különféle újságokban és napilapokban, valamint az antológiákban napvilágot látott publikációit. Csak köteteinek felsorolására vállalkozhatunk, amelyek, megjelenési sorrendjükben, a következők: *Póker (Poker)* 1966

(magánkiadás); A pelerin rendeltetése (*Namen pelerina*) 1968 (magánkiadás); Csatangolás Maruška után (*Romanje za Maruško*) 1971; Fehér Ithaka (Bela Itaka) 1972; Amerika (*Amerika*) 1972; Aréna (*Arena*) 1973; Súlyom (*Sokol*) 1974; Imre (*Imre*) 1975; Turbinák (*Turbines*) 1975; Druidák (*Druidi*) 1975; Ünnepek (*Praznik*) 1976; valamint két német nyelven megjelent kötete: *Ein Petersilie im Smoking* (Frankfurt, 1972) és *Turbines* (Iowa, 1973).

Örömmel hívjuk fel az olvasók figyelmét Tomaž Šalamun Verseik (*Pesme*) című kötetének kétnyelvű kiadására, amely Janko Kos válogatásában, Niko Grafenauer előszavával, a belgrádi Narodna knjiga gondozásában jelent meg 1974-ben. A verseket Dejan Poznanović fordította.

Az irodalmi opus anyyi és annyiféle verset bocsát a kritikusok rendelkezésére, hogy a költészetről való gondolatokat lehetetlen olyan rövid, esszyszerű áttekintésbe tömöríteni, mint amilyen ez az elmélkedés. Így a legjobb akarat ellenére is ez az írás inkább töredék, kifejtetlen, kidolgozatlan, adatszerű közlés. Annál is inkább, mert — persze nem utolsósorban — a szóban forgó költészet lényege, az író erről vallott nézete, az irodalom szociológiai helyzete és az egész nemzedék irodalmi kibontakozása általi meghatározottság is bizonyos akadályokat gördít a kiválasztott költemények elemzése és értelmezése elé. Šalamun költészetéhez az nyit utat, teszi lehetővé a költő legkülönfélébb megnyilatkozásait és szándékait — a negatív hatásokat is — és az kölcsönöz új arányokat Šalamun poézisének, hogy a jelenkori szlovén költészet nem meggyökeresedett, megmerevedett, változhatatlan szerkezeti, érték- vagy hatásjelenség. Egyszóval: mindaz, amit a bevezetőben megjegyeztünk és Šalamun költészetéről elmondtunk, egyaránt hozzátartozik jelen esszé belső logikájához és szerkezetéhez, és hozzájárul az említett módszerbeli meghatározottságok s a nagyobb nehézségek áthidalásához.

II.

„Tomaž Šalamun (1941) a *Perspektiv* utolsó évfolyamában (1963—64) jelentkezett verseivel, újszerűséget, messzemenő fordulatot hirdetve meg a költészetben. Župančič Duma-jának szarkasztikus kigúnyolásával és a Szívós szlovének (Slovenci kremeniti — *Naši razgledi* 1967) felszabadító »ébresztőjével« azután tüntetőleg szakított a két legérzékenyebb, gyökeresen szlovén költői hagyománnyal. Ez a szakítás, jó néhány versével együtt, a közvélemény körében nyomban felháborodást keltett, és ideológiai, sőt esztétikai természetű, polemikus ellenálláshoz vezetett” — olvashatjuk Boris Paternu tollából *A szlovén líra 1945—65* Tomaž Šalamun költészetéről szóló fejezetének bevezető megállapításaként. Nyilvánvaló, hogy Paternu (és még számos kritikus, vitázó) megállapítása ma már lényegében többnyire érdektelen, idejelmúlt, azóta jelentősebb és ala-

posabb megállapítások születtek. Ezekre igyekszünk majd néhány szó erejéig rámutatni. Paternu néhány észrevétele azonban megőrizte érvényét: „a felháborodás és az ideológiai, sőt esztétikai természetű ellenállás” napjainkig fennáll Šalamun költészetével szemben, jóllehet Šalamun időközben több elismerésben is részesült (például a Prešern-alapítvány jutalmát kapta meg a Fehér Ithakáért. Ez a polemikus ellenállás annyira erős és hatalmas volt (egyszerre szélsőségesen rövidlátó és történelmileg megalapozatlan), hogy Šalamun első kötetei (Póker, A pelerin rendeltetése) csak magánkiadásban jelenhettek meg. A magánkiadás általában a kétes minőségű költészet kiútja, bár a kiteljesedett poézis ilyen formában is gyakran felszínre törhet. Ez történt Šalamun esetében is, sőt ez a tény Šalamun poétikájának önbizalmat és esztétikai megalapozottságot kölcsönzött, amely ma is sajátja, és amelyen a šalamuni világ lényegi megismerésével újabb, fiatalabb költői megnyilatkozások jöhetnek létre.

Megszűnik a fény
szétmállik a kő
árnyékodon átfolyik a folyó
és idegen nap tűz fényesen
senki sem tudja hogyan érkezel oda
mégis bárhol vagy
bárhova jutsz
csak azt tudod
hogy kényszerítve vagy*

A Póker ismert kezdősorai ezek, amelyek a maguk nyelvi tömörségében és kérlelhetetlenségében oly megrázó és esztétikailag annyira letisztult anyagot rejtenek, hogy önmagukért beszélnek. Ugyanez sugárzik ki az Ünnepek kezdősoraiból:

Közép-Európa!
Kegyetlen, szentimentális tájak, teljes katasztrófa!
Emberekkel
megtömött marhavagonok, gáz alá kirándulásra visznek
a koncentrációs táborokba
foltos harisnyákhoz hasonló ízléstelenségek között!
Emberekkel,
akik a kezüket és a fülüket hagyták ott a szabadságért
folyó véres harcban és azután nyomban új fezetetet gondoltak ki.

* Az idézeteket a tanulmány fordítója elsősorban a pontos tartalmi közlésre törekedve ültette át magyarra.

A fentebb idézett verssorok és ez utóbbiak, megváltozott címen a Mi hi-tünk költemény részei, látszólag semmilyen rokonságot, semmiféle rejtett kapcsolatot — korrespondenciát — nem mutatnak, semmiféle törékeny hasonlóságot, amilyenről korunk európai lírájának mestere, Budelaire álmodott. Mégis, a kétfajta verssorok, a titokzatosak és történetileg meghatározatlanok (de meghatározhatók!) meg a konkrét és e konkrétságukban váratlanok, meglepőek, egyszerűek, egyazon kérlelhetetlen igazságokról szólnak, az elidegenedett európai emberről, annak mélységes fájdalomáról, önnön meztelenségéről, sebezhetőségéről:

Hosszú szögből
 új testrészeket főzök
 Régi rongyból belső részeket
 Palástot kanyarintok állattetemekből
 magányosságom palástját
 Szemem kivetem a mocsár mélyéből
 (Elsötétülés, I.)

Uram,
 véres vagyok a bőröm alatt, mint valami tyúk.
 Rejts el az éggel és hatoljunk át az
 égen, mint az obeliszk

(A Sólýomból)

És így a nap számomra rend.
 Így rend a mindenségben
 Így a nap számomra pontos elrendeződés
 a nap és a hold között.

(A Druidákból)

A Póker minden egyes verséből kisugárzó rettenetes, iszonyú, végzetes erő sohasem ismétlődik meg. Nem ismétlődhet meg, mert különben a költészet és a nyelv öngyilkosságát jelentené. Viszont az esztétikai és ideológiai konfliktust Šalamun és környezete között éppen a nyelv, a fiktív, újszerű nyelv robbantotta ki, az a nyelv, amelyen az európai költészetben elsőnek Mallarmé szólalt meg a kockavetésről írott versében. A költői nyelv végérvényesen megszűnik mint hivatali képlet, mint közönséges, megkövesedett szerkezet. A költői nyelv élő, esetről esetre változó, alkalmanként formálódó, hihető és hihetlent egyesítő szerkezet:

Párhuzam Hegel a természet virágai
 A valóság három jelensége
 Mózes kiesett a pelenkából a történelembe
 szürke térdharisnyában vár a nyugat pusztulására
 (Gombácskák, IV.)

A költészet nem a hiteles és elfogadott történelemnek vagy ideológiának, sem pedig a vidmari esztétikának a kicsiszolása, több ennél: az új nyelvnek, az új nyelvi rétegnek, a tiszta asszociációknak a felfedezése. A Fehér Ithaka, a Sólyom, az Imre, a Druidák és az Amerika számtalan példával igazolja ezt: váratlanokkal, újszerűekkel, már a Póker és részben A pelerin rendeltetése című kötetekben előlegezettekkel. A kritikus és esszéíró Taras Kermauner jogosan vezette be Šalamun költői kibontakozása kapcsán a reizmus fogalmát. Ezzel a fogalommal kísérelt meg elemezhető kapcsolatot tételni a nyelven kívüli realitás, a nyelv mint a költészet kommunikációs eszköze és a közönséges, mindennapi, normatív nyelv kifejezőereje között. Ily módon fejt ki, hogy Šalamun költészet felszámolja a köznapit, normatív, modellizált nyelvet és a fogalmak, a dolgok, a jelenségek meg a szavak közti azonosságot és megfelelést feltételezi. Šalamun költészete nem a tartalmatlan, meztelen, tátongó világnak az újraélesztése, hanem hívás, kiáltás az után, ami még megmaradt, úgy, ahogy megmaradt, ahogyan van:

A pelerin rendeltetése sziklás verem
(A pelerin rendeltetéséből)

jég és fény
maraszka
csendes tigris
(Jós, Aréna)

Fehér tű
bársony vagy te.
Trója ablaka.
(Az Imréből)

Igencsak szembetűnő lírájának a Pókerban domináló rétege, melyben megalkuvást nem tűrő következetességgel kutatja a költészet létjogosultságát (mindazt, ami költészet lehet). Ez a réteg más kötetekben is feltűnik az új kapcsolatokba és új függőségi viszonyokba hozott dolgok érintkezési pontjain. Ennek a nyelvnek a szépsége nem annyira a kidolgozottság, mint inkább a szabadoság. Šalamun minden szituációban megtalálja a megfelelő szót, a mondattanilag és a képi kifejezőség síkján is változtathatót, alakíthatót (T. S. Eliot). Nyilván ezért tapasztalható oly elképesztően pontos, mesterien rejtett kapcsolat Eliot versei, az Átokföldje és az Űresék, valamint Šalamun egész sor költeménye, mindenekelőtt az úgynevezett „amerikai” kötetek, a Sólyom, az Amerika, az Imre és az Ünnepek versei között. Az önmagához visszatalált szó a költészetet is visszaállítja a mitikus, az etikus, az erotikus és a talányos rétegek feltárási feladatkörébe. Šalamun költészetében különösen két utolsó kötetében

(Druidák, Ünnepe) egy teljes érvényű asszociatív, „reisztikus” grammológia teljeseodik ki:

Ti, ajkából felbuzgó bazsarózsák.
Látom az arany sarlókat, pont kettőt.

(A Druidákból)

minden perc örökkévalóságának szerkezete van
a tévedések létrája az értelemben

(Az Ünnepből)

Legnagyobb értéke itt a tárgyak cselekményességének van. Tomaž Šalamun már a Pókerban is felvillantotta azt, a Csatangolás Maruška után című kötetében a tárgyak cselekményjellege szinte tömegesen „kerül előtérbe”.

Ugyancsak sajátos elemként kell megemlítenünk itt a csoportnyelvi vagy teljesen lezser szavakat, a földszinti mondatokat, melyek hol a fabula szerkezetének áttörésére szolgálnak, hol a különféle eseményszintek, a tárgyleírások és az egyes állapotok, illetve hangulatok látható vázait alakítják ki, hol pedig elemi egyszerűségű (vertikális és horizontális) függvényei az egyes költői tárgyakkal, illetve megnyilatkozásoknak:

Bolondos vékonyka cinegék
mák és értelem az éretlenségért
ha már mégis leharaptad a bimbót
köpd azt ki

(Póker, VII.)

Ez a forrása Šalamun költészetében a metafizikus értékeket következetesen, ironikusan tagadó ideológiai szembenállásnak (már a Pókerban és A Pelerin rendeltetésében is megnyilvánul ez), amit Šalamun mindazzal társít, amit szlovenség-fogalma valamiféle kivételes és időtlen kategóriába egyesít. E kategória értéktelensége még kifejezettebbé válik az új világ, Amerika viszonylatában, ahol társaival egyetemi hallgatóként hónapokat tölt.

Ehhez a magatartáshoz az Arénában még valami szabályszerű, egyben végzetes is társul. A versek másik csoportja (Krakow, Randy Newman, Os London Trst, Nikola Tesla) viszont automatikus asszociációs sorokban konstituálja a költői szöveget, az ilyen eljárás minden következményével. Az Aréna költeményei már önmagukban hatnak, és hozzáférhetetlenek az olyanfajta olvasás és értelmezés számára, amely az olvasás folyamatában csak első fokú rejtjelfejtést és értelmezést, végül pedig kielégülést és élvezetet lát. Kegyetlen verssorok ezek, másképpen kegyetlenek, mint a Pókerban, de nagyon is összetartozók:

Elmém illatozik, mint a fehér rózsza,
 a fekete szárra rászárad a zöld vér,
 a fekete vér odacsalogatja az éhes disznókat,
 a vörös lovakat.

Elmém szent tehén,
 ellipszisben vérzik.

(Az Arénából)

A Turbinák, a következő lépés Šalamun „amerikai” költészetében, új elemekkel hökkent meg bennünket: a váratlan, a meglepetésszerű lesz Šalamun éneklésének meghatározó jegye: a viharos, fordulatos, ízig-vérig eleven, élénkséggel benépesített sorok, a formálisan elrendezett, már nem másodlagos érvényű szavak újabb megnyilvánulásai a nyelv még feltáratlan rétegeinek, a nyílt, közvetlen beszédnek. Az „amerikai” témák meditációfüzéreiből benyomásláncolatok, elmélkedések, gondolatfolyamatok, történések, a történelem, a jelen megvalósulásai, erotika, gondolatiság, filozófia, asszociációk, dokumentumok, leírások áradnak a rendszerezett, kritikailag körülhatárolt szavakból (ez korábbi köteteiben is tapasztalható volt, csak esztétikailag nem ennyire meggyőző formában). Legszélsőségesebb példái ennek a szonettek, a csonka szonett formák (Karszt /Kras/, Dinoszauruszok /Dinozavri/, Rendelet /Poročilo/, Fajtalan anyagok /Kurbeli angeli/). Ezt az eljárást az Ünnepek még tökéletesebben tükrözi, immár a versbeszéd költőietlen, nem tárgyiasult, valóságatlan rétegtől is megtisztultan. Imre című kötetében pedig a leírásokhoz még nagy számban csatlakoznak az egymással függő viszonyban levő, de egymás között feszültséget teremtő tárgyak:

A pápa szereti a mozit és mert lélek a moziban

A pápa része a lányok csillagainak.

Az ibolyák, mint a tehén.

Az ünnepek éppolyan, mint a ti

ironikus észjárások, követek.

(A parányi rézszárny ritmusa, Imre)

III.

A Póker és A pelerin rendeltetése kapcsán már megpróbáltuk bemutatni a šalamuni költészet alapzatának egyidejűleg kettős leépítését: egyrészt mint önmagának és a leírt meg elmondott költészetnek radikális túlhaladását, másrészt mint a nyelvnek és rétegeinek — a hangtántól a jelentéstanig — és külön a költői nyelvnek mint sajátos, új, kialakított nyelvnek a radikális problematizálását. A Póker Gombácskák (Gobice)

ciklusában ez a kettős radikalizáció mindenekelőtt „üresedés”-ként, a világ és megvalósulási formái — a tárgyak — nyilvántartásaként mutatkozik meg. A Fehér Ithakában és a Csatangolás Maruška utánban még mint kivétel, a Sóllyomban már költői elvként érvényesül az egyszerű, kapcsolatokat felbontó, szabad képzettársítás, oly méreteket öltve, hogy abban korlátlan számú szó bármivel korlátlan számú kapcsolatot képes teremteni, a határok (szabályok, megállapodások, ismeretek, törvények) figyelembe vétele nélkül. Tomaž Šalamun költészete a sajátosban megjelenő különösként valósul meg, az idomtalan anyaghalmazból könnyen elkülöníthető, kijegyezhető, rögzíthető, kiragadható módon. Miként a Sóllyomban is: Sápadság szakadt az egyetemre, és megölte a dékánt. Vagy: Vadkan! Manna vagy te a mindenségben.

Az igazi költészet akkor jön létre, ha nincs ellentmondás a szó és a szó hitele között. Ha igaz a szó. És ha a szó igaz, egyszeri, akkor több is a számunkra: az egyetlen igazság, minden igazság, néha jobb, néha rosszabb.

Itt könnyen pontot is tehetnénk Šalamun költészetéről való észrevételeink és megállapításaink végére. Mielőtt azonban lezárnánk összefoglalónkat, még mielőtt kimondanánk az utolsó szót e költészet erőteljességéről, játékoságáról, tisztaságáról, szólnunk kell a Druidák című kötet néhány vonatkozásáról.

Utolsó kötetében váratlan fordulat áll be. Ezzel a korábbi kötetek, a Póker, a Fehér Ithaka vagy az Aréna sorai új próbálkozásokkal, lehetőségekkel egészülnek ki, végzetesebbekkel és mélyebbekkel, mint ahogyan azt a költő poétikájának legjelesebb értői gondolták. A Pókerban megszünteti „a sárcipőt (mert ki hord már ilyet) és a halált és a legyeket” (Gombocskák III.), a költői kifejezést ezzel oly módon radikalizálva, hogy az, önnön nyomorúsága elé tükröt tartva, teljesen eltávolodik az újromantikától meg az intimizmustól. Šalamun váratlanul józanítja ki mondanivalóját. Kijózanítja, viszont az érthető, áttetsző, törékeny anyagból válogatott szavaknak megmarad egy sötét, láthatatlan rétege, amit az erőteljes költői eljárással magával lehetetlen áttörni; csak egy, a lexikai, szemantikai, szintaktikai eljárást, a változatokat, a kombinációkat, a képzettársítást és számos, olykor nehéz, száraz fogalmakba rejtett rendszert és megismerést hasznosító megfigyelés segítségével. Első kötetében a kegyetlenség, az utolsóban a szeretet. Köztük a poézis nagykönyve, mesteri, csodálatos, különös, meleg, simogató, kemény, éles verssorok, a költői nyelvvé kovácsolt szavak tömkelege, amelyek bolondosságuk, szerelenségük, csapongó képzettársításaik által lettek értelmesek, kimondhatók, mélyek és jelentősek. Velük hív, felszólít, keresi a nyugalmat, a névtelenséget, önmagát mint menedéket. Megtévesztette volna a világ Šalamunt? Vagy a szavak csalták meg? Talán túl könnyelműen bánt velük? Túl kihívó lett volna a történelemmel, a hittel, a nemzettel, az anyasággal, az idővel, az ősökkel, az ereklyékkel szemben? Túlzottan hitt sa-

ját verseiben, vagy talán épp a járhatatlan és durva ösvény miatt, amin haladt, vagy a szavak miatt, amelyeket használt, amelyekkel megnyilatkozott, hogy a magányt, a nyugalmat, önmagát könnyebben megelhesse? És azok, akik Šalamunt megpróbálták bolondosnak, ördögösnek és szélhámosnak mondani, hogyan érthetnék meg e sorokat? A józan értelem nevében szólhatnának, ami mindig mindent lát és tud? Hallgatnának?

Šalamun költészete önmagáért beszél. Több módon és tömérdek szóval. Példákat mutat, felmér, meghatároz, elmond, megtold, elhallgat. Aki olvasni tudja, az olvasni is akarja. És aki tudja olvasni, annak meg is kell értenie. Ez a jegyzet csak az olvasási módok egyikét kívánta felmutatni.

POLYÁK Márta fordítása